

Н.Ә.ӘУБӘКІРОВА

АҚЫЛБАЙ АБАЙҰЛЫНЫң «ЗҰЛЫС» ПОЭМАСЫ ТУРАЛЫ

Ақылбай Абайұлының артына қалған мұраларының бірі – «Зұлыш» деп аталады. Бір өкініштің поэмасының толық нұсқасы, не қолжазбасы, не көшірмесі табылмай келеді. Ақын шығармашылығын зерттеуші К.Мұхамедханұлы поэманды алғаш Мағауия жазғысы келгенімен, денсаулығына байланысты ағасына бар мазмұн-мағынасын ұғындырып берген соң, оны Ақылбай 1900 жылдары жазған деген пікір айтады.

Ақылбайдың «Зұлышын» халық жақсы қабылдап, ол қолдан қолға тез тараған. Оның ел жадында сақталған кіріспе бөлімі 1921–22 жылдары хатқа түсіріліп, 1924 жылы «Сана» журналының 2-3 салында жарияланады. 1950 жылы поэмандығы 140 жол өлеңі табылады. Бұл «Сана» журналында жарияланған поэмандың бастапқы бөлімінің жалғасы еді. Сонымен қатар поэмандың журналға шыққан бөлімінен қалып қойған бір шумак өлеңде кейін табылады.

«Зұлыш» поэмасының оқиғасы ағылшын жазушысы Хаггард Генри Райдердің (1856–1925) «Сүлеймен патшаның қазынасы», яғни «Копи царя Соломона» атты әйгілі романынан алынған. Хаггардтың бұл романы 1886 жылы ағылшын тілінде баспадан шығып, 1891 жылы орысшаға аударылған. Бұл шығарманы оқыған Абай Құнанбайұлы оған қатты қызығып, оны өлеңмен қазақ тілінде жырлауды шәкірттеріне тапсырады. Романда басты бағыт Сүлеймен патшаның қазынасына аударылса, Ақылбай шығармасында ол аныздан горі Англияның жаулап алған елі Зұлыштардың тағдырын жырлауды мақсат еткен. Абайды қызықтырған осы жайлар еді.

Ақылбай романның атын өзгертип, назарды бірден аударту үшін «Зұлыш» деп атаған. Зұлыштар мекендереген тау аттарын да бір-ақ атпен «Зұлыш» дейді. Хаггард романында кездесстін Африканың тау аттары өз жерлестеріне түсініксіз, әрі қын болатындықтан бір ғана аттауға сыйыстырып жіберген. «Сүлеймен патшаның қазынасындағы» әңгімені көрі аңшы аузынан емес, қазақтың эпикалық суреттеу дәстүрі бойынша басты кейіпкерге мінездеме бере келе, ақын негізінен өзі баяндайды. Қажетті жерінде кейіпкерлердің диалогтерін береді. Шығарма басы Зұлыш тауын суреттеуден басталған:

Зұлыш деген бір тау бар үлкен, биік,
Басы қарлы таянып кекке тиіп.

Пілден пайда етуші жансебіл бар,
Қаракет қып сүйегін, атып, жиып.

Ақынның Африка жерін барып көрмese де, роман негізінде, өзінің суреткерлігінің арқасында ол жердің табигат ерекшелігін дәл суреттей алған. «Орта жері отша ыстық», «қалынтоғай, қара үнгір», «қын жартасты» жай аңдар емес, жыртқыш қаскунем мекен еткен, аса қауітті жерде піл атып жүрген аңшы еңбегінің ете қындығына салмақты сала келіп, «Дейтұғын Кватермен бір мерген бар, Бейнет ішіп, күн көрген қатер киіп», - дей келіп оқырман назарын Кватермэннің ерлік тұлғасына аударады. Ақылбай аңшының мергендігін айта келіп, Хаггард шығармасымен және ондағы оқиғаныңосы Кватермэн атымен баяндалатынымен таныс екендігін анғартып етеді:

Көз көргенін кітап қып тасніф еткен,
Өлеңқылдым өнерлі сондай ерден.

Аңшы әр күнін бос өткізбейді. Күн сайын түрлі анатып жүрген ол, піл сүйектерін судан арғы шаңарға қымбат бағаға сатуды ойлайды. Поэмадағы да оқиғалар желісінің басталуы осы жинаған піл сүйектерін кемемен сатпаққа шыққан сапарымен тікелей байланысты.

Кеменіңүй де көп, кісі қалың,
Аяқ басып жүргуге келмейді әліп.
Екі адам бір бөлмеде бөлек отыр,
Кім екені аңшыға емес мәлім, –

деп, аңшыға таныс емес екі адамға окушы назарын аударады. Бұлар кімдер екен деп қызығушылықты олардың портреттерін беру арқылы үстемелете түседі.

Біреуі ұзын бойлы, қыр мұрынды,
Қымбатты оңаша алған бір орынды.
Қара мұрт, қызыл жүзді, кең жауырынды,
Сөзі әдемі, кімі әм форымды.

Кемедегі кісіден иығы асқан,
Келісімді, келімді, керден басқан.
Кішкене қабагында кейісі бар,
Оғат етіп айтпасам, байқамастан.

Ақынның «Ұзын бойлы, кенжауырынды», «Кемедегі кісіден иығы асқан», «Келісімді, келімді, керден басқан» деп сипаттағаны кім? Бұл романдағы Генри Куртистың бейнесі еді. Ақылбай оны сөзі де әдемі, қажымақ күш, мол қайраттың иесі ретінде бейнелейді. Қанша күштің иесі болса да, қымбатты оңаша орын алса да, оның қабағында бір кейістің бар екендігін анғартады. Ақын сөздерінен оның

кемедегі жай адамдардың бірі емес, көнілінде аланы, жүргінде өкініші, ішкі қобалжуы, қауіптенуі күй барлығын байқаймыз. Осы бір кейістің астында ұлken сыр жатқандығына оқырманды қызықтыра түсіп, оның қасындағы екінші жолаушыны да беймөлім қалдырмайды. Кеме үстінде капитан Кватермэнмен Генри мен Гудты таныстырады. Генридің оюн жолсапарға шығып, басты мақсат еткені Кватермэнге жолығуы еді. Іздеп жүрген адамына кеме үстінде жолықкан ол өзінің аңшыны неге іздеп жүргендігі жайынан шер тарқатады:

Айтайын, – деді, Генри, – жайды бастан,
Миллионердің ұлымын дәүлеті аскан.
Жалғыз інім Джордждан тірі айырылып
Құлағандай болып тұр басыма аспан.

Генри інісімен қалжын сөзге келіспей қалғанын және бауырының банкке барып, бар ақшасын алып кетіп қалғанын, өзінің болса інісін «жер үстінде бар болса табармын» деп мақсат қойғанын айтады. Ақсүйек миллионердің зарықкан күй-жайын аңшы түсінеді де, оған қолғабыс етуге бел байлайды. Ал оның аңшыны неге іздегенінің сырын төмендегі өлең-жолдарайнан ұғынамыз:

– Еміс хабар естідім жолықты деп,
Сізге кез менінім болыпты,- деп.
Зұлыс тауда піл атып жүргенінде,
үйіне қонақ болып қоныпты деп.

Кватермэнның оның інісін көргені рас еді. Ағасынан бұл жайды, көрген-білгенін жасырмайды. Інісінің Сүлейменнің қазынасын ізdemекке онай қайтпас сапарға бет алғанын, екі адамның талап етіп жүріп кеткенін паш етеді.

Соломон патшаның қазынасы туралы ел ішінде сақталған аңызда және Хаггард романында оқиға желісі төмендегідей баяндалған: Соломон патшаның қазынасын іздеп осыдан шамамен үш жұз жыл бұрын ақ түсті жалғыз адам талай қындықтардан, сусыз шөлден, кукуандар шабуылынан, ойы-қыры қын күз таулардан аман өтіп, есебі шексіз мол байлықтың алмаз қазынасына барып жетеді. Бірақ за-лымдардың сиқырлықтарының әсерінен бұл қазынадан түк ала алмай, күр қол қайтады. Қайтар жолында азып-тозып, енді дәм тұзы таусылар өлім қаліне келген шақта сол қазынаны іздеуге шыққан бір жолаушыға жолығып, Соломон қазынасына барап жолдың жоспарын береді. Жоспар сырь көпке дейін ешкімге беймөлім болып келеді. Бір құл өзініесі дүниеден өткенде жоспарды оның денесінен алып, оки алмай қанша жыл құпияда ұстайды. Содан кейін барып жоспар қолына тиген адам қазынаны іздеу жолына шығып, құттан түзде жан тапсырғанда аңшы кездесіп алып қалады. Оны

тағы да байлық іздеу жолында жүрген екі ақсүйекке береді. Осы оқиға желісі Хаггард романында каншама бөлімдерде кеңінен суреттелсе, Ақылбай оны төмендегі жолдар арқылы ғана ықшамдап бере алаған:

– Бір күні мен Зұлысқа шықтым анға,
Піл кез келер деп ойладап аңдығанга.
Бістықтан қап-кара бол тілі түскен,
Жығылып-тұрган жолықтым халсіз жанга.
– Көтеріп алып келдім балағанға,
Куандым көз ашуға жараганға.
«Алмас... алмас...» деді де жаны шықты,
Қойнынан қағаз таптым қарағанда.
Сүлеймен планы екен қазынасының,
Білмедім кайда екенін жолдасының.

Міне осы қазынаға бастап апарар жоспардың көшірмесін Кватермэн Джорджға бергендейгін және соның негізімен інісінің Сүлеймен патшаның қазынасын іздеп кеткендігін Генриге білдіреді. «Сана» журналында басылған поэма осы жерден аяғы табылмады деп тамамдалған. М.О.Әуезов шығармалың арғы жалғасының мазмұнын ел аузынан естігенні арқылы жеткізген. Ол туралы «Ақылбайдың шығармалары туралы» атты еңбегінде баян еткен. Елуінші жылдары табылған «Зұлыстың» бөлімі осы оқиғалардың жалғасын, М.О.Әуезовтің естігеннідей жайларды бейнелейді.

Генри інісін іздеу сапарында Кватермэнға бірге барайық, серік, жолдас болайық деп өтініш салады. Бірге барсан өмірлік жан аямас дос болатынын және сыбаға бриллиант тас беретінін мәлімдейді. Байлыққа аңшы қызыға қоймайды. Бірақ теріс те көрмейді. Оған ақша байлық үшін емес, баласының сапалы білім алуы, қатарынан қалмай есүі үшін ғана керек. Сондықтан да баласы үшін ақшаға келісіп, ойын былай білдіреді:

Бересің керегіне он мыңсомды.
Басым сатып бармаймын бұл пұлтыңа.
Сізді қимай еремін бұл жолыңа.
Жиырма мыңбересің және өзіме
Пұл болсын артта қалған бір ұлымға.

Бұл жерде оқырманда аңшыны ақша үшін ауыр сапарға кеткен екен деген ой тумау керек. Інісін іздеген жаннның жолдастық бағытында қылышпұр сұраған өтінішіне Кватермэн еріксізден келіседі. Алай-бұлай болып кетсем артымда жылап қалар әйслім де жоқ деп ойланып барып, баласына аз да болса пұл қыларлық, білім аларлық ақша тастап кетуді ойлаған аңшыға қояр ешкімнің де кінасы бола қоймас. Бала болашағы, оның ел қатарлы білім алуын көксеуі, аңшының өз құлқынының қамын емес, боловашақты ойлады. Генри: «Және ақша ал мұның-болмас, Окуына баланның он мыңтолмас», – деп

бұған ықыласымен жолдас болғанына ризашылығын білдіреді.

Зұлым тауына бірге баруға өз еркімен келген «төрт кезден бойы асатын қарашибар», «атан жілікті» зұлым жігіті Омпапаны ақын сүйсіне мадактай жыр етеді. Олардың әзілдері жарасқанын айта келіп,

Таңатты аздан кейін, күн қызырып,
Айта берсе кетеді сөз ұзырып.
Бар керегін толтырып тройка атпен,
Бөктеріне Зұлымстың келді жетіп, –

деп оқырманды бірден Зұлым тауы етегіне әкеледі.

Зұлым жай таулардыңбірі емес, бір қабат көк мекен қылған карлы, биік басынан адам аспаған, әр сайынан ажал исі мұнқіген, жағаннамның қаранды үнгіріндей асқақ тау.

Зор Зұлым, зодыр Зұлым түсі суық,
Басына жан бармаған мұнныңжық.
Алабас ак бурадай бұркыраған,
үскірік, қарлы бұлт басын жуып.

Зор кеудемен бұлттан асқан басы,
Күн ашықта жалтырлап жылтыр тасы.
Аю, арыстан, піл, барыс – хайуаннантар,
Қойныңда бір сақтаған – ол анасы.

Осы бір таудың, табиғаттың ерекшелігін суреттеген өлеңжолдарынан тамаша көркем сөз образдарын, өлең өрнектерін, ажарлы сөз айшықтарын кездестіруге болады. Бір ғана «Зор Зұлым, зодыр Зұлым түсі суық», «Ала бас ак бурадай бұркыраған» деген жолдардың өзінде көріктеу, ажарлау құралдарын да, Зұлымска тән тау бейнесін де байқаймыз. Бұл ақынның ұстазы Абай поэзиясынан алған ақындық өнердегі үлгі-өнегесі екендігі анық.

Ақын тау ерекшелігін айта келіп:

Бауры толған шәнәр жайлап жатқан,
Қарашы бір тәнірінітамаңасын, –

деп, оқырман назарын қалаға аударады. Жолаушылар қаладан еті тірі баланы ақысын төлеп жолдастықта алады. Сейтіп олардың қасына «Шырагы жаңынап тұрған адудын жас» пысық, өжет жас бала ілеседі. Жолшыбай төртеуі пілдердің ойнағына тап келіп, олармен шайқасып, осында жаңағы жас бала көп ерлік көрсетеді. Гудты таптамақ болып келе жатқан пілге қарсы жүгірген бала ерлігін ақын төмөндегідегі жырға қосады:

Жан қыған ерлік шықты мына жастан,
Өлмеймін деп келген жоқ байқамастан.
Гуд жанынан күдер үзген кезде,
Бала қанжар салады тайқалмастан.

Еірақ жаралы піл жолындағы баланы таптап, жас бала қайтыс болады.

Баланыңбар денесін алды теріп,

Әрқайсысы жыласты бойы еріп.

Жас жанын жолдас үшін құрбан қылған
Әділ ер кез болмас деп, мұндай берік.

Осы жолдардан арғы поэма жалғасы осы уақытқа дейін табылмай келеді. Осы бізге жеткен алғашқы бөлімнің өзі «Соломон патшаның қазынасы» атты романныңбас кезіндегі оқиғаларын шеберлікпен жырлағаны байқалды. Роман сюжетін жемісті пайдаланған. «Зұлымста» қыр қазақтарына сол заманда үш ұйықтаса түсіне келмейтін піл сүйегін сатып күнкөріс көруі, аңшының адамгершілік кадір-қасиеттеріне назар аударту, миллионер Генридің бауырына деген туыстық, адалдық сезімі, сонымен қатар аңшы мен миллионердің осы бір сезімнің қазығына байланып, шынайы достық көрсетуі сынды сюжеттерді жырлау арқылы ақын өзі өмір сүрген заманның коғамдық-әлеуметтік көріністеріне өз пікірін бере алған. Шығармада басқа елдер адамдарының өзара қарым-қатынастарындағы адамгершілік ізгі қасиеттерді айтуда арқылы Ақылбай партия болып сабылып жүретін өз замандастарының намыс сезімдеріне әсер етуді мақсат еткен. Шығарманың табылмай келе жатқан жалғасында осындей ізгілікті ой-пікірлер көнінен силатталады. Олармен М.О.Әуезовтің аузынан естіп, мазмұнын жариялаған поэма жалғасы туралы мақаласы толық дәлел бола алады. Бұл ретте шығарма жалғасы қалай болған екен деген оқырман көкейінде сұрап туындары хак. Қыскаша мазмұнын айтып өтөлік:

Жолаушылар көп қындықпен Зұлым жабайы етіне жетеді. Мылтықтыңе екенін білмейтін халыққа өздерін жер адамдары емес, айдан келгенбіз деп таныстырады. Гуд «Мен қарғасам қарғаған адамым еледі» дейді. Жергілікті тұрғындар тілін аздағында Омпапа тілдесе келе, олардыңкімі Тваланың халықын қан қақсаткан озбыр адам екенін, қариялардыңайтуымен Омпапа осы зұлым селінің бұрынғы әкімінің баласы екенін біледі. Твала онын әкесін өлтіріп, орнын тартып алған екен. Тваланың ақылшысы Гаула атты аяр кемпір жолаушыларға жауып, халықтың алдында сынамақ болады. «Әулиелілігіндегі көрсет дегендеге» айдын тұтылатын уақытын білген Гуд «қазір айды үрлаймын» дейді. Уақытымен ай тұтылып, халық бұларға табына түсінде, әкім мен арам кемпір: «Шын әулиелігін болса анау өгізді қарғап өлтір», - дегендеге, Гуд өгізді мылтықпен атып өлтіреді. Ел одан әрі табына түсінде, Гуд әкімді өлтіріп оның кім екендігін жүрткә айтып, халық Омпапаны әкім сайдайды. Гауланы өлтірмекші болған Генри одан өзінің інісінің жайын сұрайды. Кемпір бір үнгірдегі тылсыммен бескітілген қазынаны іздеп бір адамның кеткендігін айтады.

Сонда Генри мен Кватермэнмен үнгірге барған кезде, оларды Гаула бір тесікке түсіріп жіберіп, аузын жауып, қашып кетеді. Генрилер үнгір ішінде қиналып жүргенінде асыл тас-тарға кезігіп, одан бірер кесек қана алады. Олары таза гауыр тас екен. Қөп жүріп, бір жол тауып шығады. Інісін таба алмай келген Генрилерге өздеріне қастық ойлайтын ақ адамдардыңбұл жерге жол таба алмағандықтан келе алмай жүргендігін айтқан Омпапа, оларға жолбасшы беріп, Зұлыстыңарғы етегіне жеткіздіріп салады. «Зұлыс» поэмасының оқиғасы осымен біtedі».

Ақылбай Абайдың ақындық дәстүрін өз шығармашылығында жемісті жалғастырған ақын. Ол әкесінен, ұстазынан көп үлгі-өнеге алды. Ол «Зұлыс» поэмасын өмірінің соңғы жылдарында жазған сияқты. Ақын қолжазбасы колдан-қолға көшіп, ұқыпты түрде көшірмесі алынбай қалған. Өмірінің соңғы кезіндегі інісі Мағауияның қатты науқасты болыш, ауырып қайтыс болуы, артынан әкессі Абайдың дүниеден озуы, барлығы Ақылбайға қатты әсер етеді. Поэмасын жинақтап жазуға ақын үлгермеген. Абай Мағауия қайтыс болғаннан кейін 40 күннен кейін қайтыс болса, Ақылбай әкесінің қырқын берген күні өмірден өткен. Ақынның «Зұлыс» поэмасының жалғыз қолжазбасы 1918 жылы өртеніп кетеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Мұхамедханұлы Қ. Абайдыңақыны шәкірттері. Бірінші кітап. Алматы: Дәүір, 1994. 224 б.
2. Әуезов М. Абай Құнанбаев. Монографиялық зерттеулер мен мақалалар. Алматы: Санат, 1995. 320 б.
3. Сәтбаева Ш. Әдеби байланыстар. Алматы: Жазушы, 1974. 216 б.
4. Әуезов М. Шығармаларының туомдық толық жинағы. 4-том. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2001. 450 б.
5. Сейдахмет Қ. Ақылбай да ақын болған // Торғай таңы. 1994. 12 шілде.
6. Бейсембаев М. Абайдың он баласы. Солтүстік Қазақстан. 1994. 30 мамыр, 6 маусым.
7. Мағауин M. Жоғалған поэма тарихынан. Жалын, 1985. №1.